

बोलीभाषा आणि साहित्याची भाषा परस्पर भेद

डॉ. बळवंत दाभाडे

सहाय्यक प्राध्यापक , मराठी विभाग , श्री. मनोहर हरी खापणे महाविद्यालय,
पाचल ,ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी .

प्रास्ताविक :-

बोलीभाषा हे एक साधन आहे, तर साहित्याची भाषा हे माध्यम आहे. या भाषेतून एकाच शब्दाचे अथवा वाक्याचे विविध अर्थ निघतात. बोलीभाषेतील अनेक लोकगीते आजही मुखोद्गत आहेत. त्यावर संस्करण करून ती लिखित स्वरूपात जतन करण्यात आली आहेत. बोली भाषा ही जन्मापासून सोबत करत येते. त्यातून मग लिखित भाषेच्या अभ्यासाकडे वळतो. आपण जसे बोलतो, तसे लिहू शकत नाही. आणि जसे लिहितो, तसे बोलू शकत नाही. साहित्याची भाषा ही देखील पूर्व संकेत, परंपरा यातूनच बनत असते. ती परिवर्तनशील असते. काळानुरूप नवनवीन प्रवाह त्यात येत असतात.

भाषेचे स्वरूप:-

भाषा 'भाष्' या धातुपासून आला आहे. भाषा म्हणजे व्यवहारास प्रवृत्त करणा-या सार्थ व अन्वित ध्वनींचा समूह होय. शब्द हे ध्वनींनी बनलेले, ध्वनींना विशिष्ट अर्थ असतो. ते ध्वनी काही विशिष्ट नियमांनी एकमेकांशी जोडलेले असतात. ध्वनींमुळे मानवी व्यवहार सुकर व्हावा म्हणूनच भाषा हे व्यवहाराचे मुख्य साधन आहे. ध्वनी उत्पन्न करणे आणि त्या ध्वनींना म्हणजेच आवाजाला व्यवहारोपयोगी अर्थ देणे म्हणजेच संकेत उत्पन्न करणे मानवाच्या बाबतीत शक्य आहे. व्यवहाराची इतर साधने हात, डोळे, तोंड आदी अवयवांच्या हालचाली, चिन्हे, चित्रे, वर्णरे असली तरी त्या सर्वांपेक्षा भाषा हे माध्यम प्रभावी आहे. एकानुबंधी / अनेकानुबंधी भाषा व्यवहार मनुष्य नेहमी साधत असतो. एकानुबंधी भाषा व्यवहारात मनुष्य विचारांचे आपल्यापुरते प्रकटीकरण करेल आणि अनेकानुबंधी व्यवहारात मनुष्य आपल्या विचारविकारांचे प्रकटीकरण करून, त्यांचे निवेदन भोवतालच्या मंडळींना करून व्यवहारपूर्ती करतो. आत्मप्रकटीकरण (Self Expression) आणि आत्मनिवेदन (Self Communication) या दोन गोष्टी भाषेच्या मुळाशी असतात व त्या महत्त्वाच्या असतात.

ध्वनीयुक्त भाषेच्या निर्मितीपूर्वीची ही एक अवस्था विव्दानांनी मानली आहे. आपल्या मनातील भाव दुस-याला कळतील अशा पध्दतीने प्रकट करण्यासाठी त्याने हाताच्या खुणा, काही अंगविक्षेप, नेत्रविक्षेप, मुद्राविक्षेप केले असावेत. शब्दभाषेपूर्वीची ही भाषा मानली गेली आहे. हावभावाची भाषा आजही प्रभावीत ठरते या भाषेद्वारे संप्रेषण होत असते. अंतःकरणातील भाव मुद्रेवर / चेह-यावर अधिक प्रभावीपणे प्रकट होतात. मुद्रेप्रमाणेच डोळ्यांची भाषा ही देखील प्रभावाने प्रकट होते. प्रेमाची उत्कटता, आतुरता डोळे प्रभावीपणे व्यक्त करतात. परस्परविरुद्ध विकार जसे राग-अनुराग, नम्रता-उन्मत्ता डोळे अथवा मुद्रेच्या माध्यमातून व्यक्त होतात.

ध्वनीभाषेच्या पूर्वीची ही भाषा असावी, याला ठोस आधार नाही. केवळ ते अनुमानच आहे. निर्भाषक अशी सुरुवातीची अवस्था मान्य केली तर त्या अवस्थेत आद्य मानव हावभाव हेच माध्यम व्यवहारपूर्तीसाठी वापरत असावा. त्याच्या निवडीमागचे कारण असेही आढळते की, उजेड असो वा अंधार दोन्ही वेळी सारखाच प्रतित होण्याचा गुण ध्वनीत आहे. तसेच ध्वनी उत्पन्न झाल्याबरोबर तो चहुबाजूस पसरतो. अडथळ्यास जुमानत नाही. त्यामुळे आत्मनिवेदनासाठी (Self Expression) मानवाला हे साधन सोईस्कर ठरले. त्यानंतर त्याचा विकास मानवी भाषेत झाला. मानवतेवर प्राण्यांचाही (उदा. पक्षी) सूर आहे. एखाद्या पक्षाचे स्वाभाविक ओरडणे वेगळे आणि संकटाची चाहूल लागल्यावर ओरडणे वेगळे. असे पक्षांच्या सुरांचे भिन्न-भिन्न 13 प्रकार असल्याचे सांगतात. मासा पाण्यात असताना त्याचा ध्वनी उत्पन्न झाल्यानंतर लगतच्या पाण्यावर त्याच्या लाटा उत्पन्न होऊन त्याद्वारे अन्य माशांना त्याच्या मनातील भाव कळत असावा. त्याचबरोबर इतर किटकांचेही असेच ध्वनी असावेत आणि त्याद्वारे ते स्व-भावना प्रकट करत असावेत. एखाद्या कागदावर लिखित मजकूर आपल्यासमोर ठेवला असता, आपल्याला ते शब्द, वाक्य सहजपणे वाचायला येतात. कारण आपण याला सरावलेलो असतो. न वाचण्याची शक्ती आपण गमावलेली असते. भाषा ही देखील आपल्या सवयीची झाल्याने आपल्या तोंडून ती सहजरित्या बाहेर पडते. विशिष्ट परिस्थितीत आपण विशिष्ट अर्थाची भाषा वापरतो. याचा अर्थ आपण विविध मानवी भावना देखील भाषेच्या माध्यमातून प्रकट करत असतो. एखाद्याला उद्देशून आपण जेव्हा 'तुझ्या तोंडी ही भाषा शोभत नाही' असे सांगतो तेव्हा देखील त्या भाषेने व्यक्त केलेला आशय, असाच अर्थ निघतो. त्या त्या शब्दांना ठराविक आशय चिकटलेला असतो. आपण कोणत्या परिस्थितीत कोणती भाषा वापरली जाते, हे देखील सवयीने ठरलेले असते

याबाबत ना.गो.कालेलकर म्हणतात, 'भाषा हि मुळात साहित्यनिर्मितीसाठी जन्मास आलेली नाही. साहित्य हि एक व्यक्तिनिर्मित कला आहे, भाषा हे एक समाजोपयोगी साधन आहे. फुलांचा उपयोग देवपूजेसाठी किंवा शृंगारासाठी केला जातो, हस्तिदंतातून सुबक मुर्ती बनवल्या जातात, चंदनातून सुगंधी तेल काढले जाते पण मुळात या वस्तू काही या कामासाठी जन्माला आलेल्या नाहीत. आपली गरज भागविण्याच्या आणि जिज्ञासा तृप्त करण्याच्या धडपडीत माणसाने शोध लावलेले आहेत. अशाच रीतीने विनिमय होऊन सजाज सूरळीत चालावा या प्रयत्नातून अस्तित्वात आलेली भाषा व्यवहाराच्या अखंड भासणा-या क्षणिक गरजा भागविण्यासाठी नुसती उपयोगी नाही, ती अधिक अर्थवाहक, आशयपूर्ण आणि कार्यक्षम बनवता येते, व्यवहाराबाहेर तीचा उपयोग होऊ शकतो, हि जाणीव ज्यावेळी माणसाला झाली त्याचवेळी साहित्याचे बीजारोपण झाले.' (भाषा व संस्कृती, पृ.क्र. 46)

भाषेचे द्विविध स्वरूप :-

मनातले भाव जसेच्या तसे दुस-यासमोर मांडणे शक्य नसते. एखाद्याला पहिल्या पावसाची जी अनुभूती आली, ते वर्णन करताना त्याला शब्द अपूर्ण पडतील. परंतु हा अनुभव तो भाषेच्या सहाय्याने दुस-यापर्यंत पोहोचवू शकेल. कारण कमीत-कमी दोन तरी व्यक्तींना एकत्र आणणे हा भाषेचा मूलभूत हेतू आहे. समाजातल्या व्यक्तींना एकत्र आणण्याची संयोजनशक्ती भाषेत आहे. एखाद्याच्या मनातला प्रत्यक्ष आशय प्रत्यक्ष दिला गेला नाही तरी त्या आशयाला व्यक्त होण्यासाठी इंद्रियगोचर संकेत दिले जातात. मूळ आशयाचे प्रतीक प्रत्यक्ष आशयाची जागा घेते. हे प्रतीक किंवा संकेत सवयीनुसार आत्मसात केले जातात. कोणतीही वस्तू समोर नसताना प्रतीकात्मक साधनांच्या वापराने मनुष्य तिच्यासंबंधी आशय व्यक्त करू शकतो. भाषेचे हे ध्वनीरूप साधन म्हणजेच या प्रतीकशक्तीचा आविष्कार होय.

बोली भाषा / व्यवहार भाषा :-

मनुष्य हा समूहाने जगणारा प्राणी आहे. त्याची वागण्याची रित ठरून गेलेली आहे. जसे महामार्गावर सिग्नलनुसार वाहनांची कवायत सुरु असते, तसेच नित्य मानवी व्यवहार रितीनुसार घडतात. या सवयी आधीच्या पिढीपासून संक्रमित होऊन आलेल्या असतात. एकप्रकारे तो सामाजिक वारसाच असतो. या सवयी म्हणजे सामाजिक संस्था म्हणता येतील. कुटुंब, विवाह, शिक्षण, ज्ञानदान, राज्यव्यवहार या सामाजिक संस्थांवर नजर टाकली असता या सवयींचे स्वरूप ध्यानात येईल. याचबरोबर अशी एक संस्था की जिच्याअभावी समाजजीवन अशक्य होईल, ती म्हणजे भाषा होय. भाषेतील ध्वनीत होणारा बदल हा प्रदेशानुसार बदलत असतो. काही ध्वनी न बदलणारे, काही सारखेच बदलणारे, तर काही भिन्न मार्गाने बदलतात. त्यामुळे मूळ एका भाषेपासून निघालेल्या भाषांत साम्य-भेद आढळतात. जोपर्यंत हे भेद परस्पर विनिमयात अडथळा ठरत नाहीत, तोवर काळानुरूप बदललेल्या एका भाषेच्या एकाच काळी पण भिन्न भागात अस्तित्वात असलेल्या विविध स्वरूपांना पोटभाषा म्हटले जाते. मात्र व्यवहाराच्या आड येण्याइतपत हे भेद तीव्र झाले की, त्यांना स्वतंत्र भाषा म्हणावी लागेल.

प्रदेशानुरूप बोलींचे स्वरूप भिन्न असल्याचे दिसते. ज्यांच्या व्यवहारात दळणवळणाचे भौगोलिक व सांस्कृतिक अडथळे कमी असतात, त्यांचे सामाजिक बंध निकटचे असतात. अशा वर्गाची भाषा सारखी असते. त्यामुळे एकाच प्रदेशात राहणा-या एकाच जातीची भाषिक पातळी सारखी असल्याचा अनुभव येतो. समाज जेवढा क्रियाशील असेल अथवा समाजातील वर्ग जेवढे अधिक एकत्र येतील, तेवढी पोटभाषांतील भिन्नत्वाची तीव्रता कमी होते.

लिखित भाषेचे स्वरूप बोलभाषेपेक्षा वेगळे आहे. व्यवहारात आपण सहजपणे अनेक शब्दांचा वापर करित असतो मात्र ते शब्द लिखित भाषेत वापरता येणार नाहीत. त्यातली कित्येक रूपे व्यवहारात त्याच संदर्भात वापरल्या जाणा-या रूपांपेक्षा वेगळी असतील. तिच्यातील वाक्यरचना आणि प्रयोग आपल्या बोलण्यात आढळणार नाहीत. ज्या लिपीचा उपयोग करून भाषा लिहिली जाते, तिचे दर्शविले जाणारे काही ध्वनी बोलण्यात नसतात तर बोलण्यात रुढ असलेल्या काही ध्वनींनी तिच्या लिपीत स्वतंत्र चिन्हे नसतील. नेहमीच्या व्यवहारात आपण नियमाला धरून बोलत नाही, व्याकरणाच्या नियमांचा विचार बोली भाषेत होत नाही. तर बोलण्याचा अभ्यास करून भाषेचे नियम बनविले जातात. बोली भाषेचे वर्णनात्मक असतात. भाषा कशी बोलली जाते, याचे ते फक्त वर्णन करतात. तर लिखित भाषेचे नियम आदेशात्मक असतात, बंधनकारक असतात हे वास्तव आहे.

साहित्याची भाषा व बोलभाषा: साम्यभेद :-

लेखभाषा ही बोलीवरूनच आलेली असल्याने त्यात साम्य आढळते. बोलीभाषा हे नित्य वापरात असणारे मानवनिर्मित व्यवहार साधन आहे. ते ध्वनीरूप आहे. ध्वनी हे सारखे बदलतात. पण लेखभाषा ही सर्वांकडून वापरले जाणारे साधन नव्हे. त्या माध्यमातून ध्वनीरूप भाषेचे चित्ररूप दर्शन घडते. त्यात ध्वनी अप्रत्यक्षपणे असतात. पण वापरात असते ते तिचे दृश्य रूप. ज्यांना आपण अक्षरे असे संबोधतो.

बोलणारा मनुष्य आत्मनिवेदन अथवा आत्मप्रकटीकरण करताना आशय विशिष्टच क्षणी प्रकट करतो. त्यासाठी त्याने वापरलेले ध्वनीरूप संकेत क्षणभंगूर असले तरी त्याक्षणी व्यवहारक्षम ठरतात. पूर्वी कोण, काय, कसे बोलले होते, याचा विचार करावा लागत नाही. त्याचे बोलणे इतर समकालिकांच्या बोलण्यासारखेच असते, तयाना समजले की पुरेसे हाईल, एवढीच त्याची अपेक्षा असते. लेखकाला

लिखाण करतांना पूर्वपरंपरा लक्षात घ्यावी लागते. जुन्या साहित्याचे वाचन त्यावर होणारे संस्कार याचा त्याच्या लेखनावर परिणाम होतो. भूतकाळ आणि वर्तमानकालाची सांगड घालूनच त्याला लेखन करावे लागते. पूर्वसाहित्यातील अवशेषांचे प्रतिबिंब कळत नकळत त्याच्या लेखनात पडते. अन् त्यामुळे बोली भाषा आणि साहित्याची भाषा यात अंतर पडत जाते. लिखित स्वरूपातील भाषेचा अभ्यास करण्यासाठी तिच्या लिपीचा अभ्यास करावा लागतो. मात्र एखाद्या भाषेला लिपीच नसेल, तिच्यात लिखित साहित्यच नसेल, ती फक्त बोललीच जात असेल तर अशा भाषेचा अभ्यास करताना ती भाषा समजावून घ्यावे लागते. लेखनाच्या आधारे जुनी भाषा किंवा साहित्याची भाषा शिकता येते. मात्र हीच लिखित भाषा आपण व्यवहारात वापर करण्याचा प्रयत्न केला तर ते अडचणीचे ठरेल. लिखित भाषण आणि उत्स्फूर्तपणे केलेले भाषण, यातील फरक यासंदर्भात लक्षात घेण्यासारखा आहे. आपल्या मनातील आशय लिखित स्वरूपात प्रकट करण्याचे साधन आणि व्यवहारात प्रकट करावयाचे साधन या दोहोनाही भाषा असे संबोधले जाते. साहित्य, लेखभाषेच्या बाबतीत व्याकरणाचा विचार अपरिहार्य ठरतो. मात्र बोल भाषेला व्याकरणाचे नियम लागू पडत नाहीत. स्वभाषेचे व्याकरण शिकावे लागत नाही. आपण सरावाने ती बोलत असतो.

बाह्यविश्वात घडणा-या घटनांची नोंद मनुष्याच्या मनात होत असते. मन संस्कारक्षम आणि विकारक्षम असल्याने या घटनांचा परिणाम तिच्यावर होतो. तसेच त्याची अव्यक्त प्रतिक्रियाही उमटत असते. या संवेदना तसेच त्याला आलेले अनुभव यातून व्यक्तिविश्व बनलेले असते. व्यवहारात बोलताना त्याची भाषा, आशय आणि शैली या गोष्टी निश्चित झालेल्या असतात. सामान्य माणसाचा विचार करता त्याच्या भौतिक जीवनाशी निगडित घटना सोडून इतरांबाबत त्याच्यात फारशी संवेदना निर्माण होत नाही. याउलट बाह्यविश्वात आलेले अनुभव काहींच्या मनावर खोलवर परिणाम करतात. व्यक्तिविश्वात आलेले हे अनुभव परत निर्माण करून बाह्यविश्वात आणून सोडण्याची तीव्र उत्कटता अनेक व्यक्तींमध्ये स्वभावतः असते. उदा. पारुस दरवर्षीच येत असतो. मातीला सुगंधही फुटत असतो. परंतु तो संवेदनशील माणसाला दरवेळी नव्याने भेटेल तेव्हा त्यातून काही नवा अनुभव मिळेल. हा अनुभव तो भाषेच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न करेल आणि त्यातूनच साहित्याची निर्मिती होऊ शकेल.

साहित्य निर्मितीसाठी अनुभवसमृद्ध मन आवश्यक ठरते. कारण भूतकाळ आणि वर्तमानकाळातल्या घटनांची सांगड घालत लेखकाला भाषिक कलाकृती घडवायची असते. त्यासाठी तो जी भाषा वापरतो, ती ठराविक साच्यात राहू नये, यासाठी पूर्वीच्या अव्यक्त संवेदना त्याला व्यक्त कराव्या लागतात. वाचकांचे लक्ष वेधून घ्यावे लागते. अलीकडच्या नवसाहित्यावर दृष्टीक्षेप टाकला, त्याची अनुभूती येते. भाषातज्ज्ञ नारायण गोविंद कालेलकर यांच्या म्हणण्यानुसार " भाषा प्रथम लिपिबद्ध होते ती तत्कालीन उच्चारणांचे अनुकारण करून, ही गोष्ट निश्चित, पण समकालीन उच्चाराने चित्रण हे जे तत्त्व लेखनाच्या आद्यावस्थेत स्वीकारले जाते, त्याकडे पुढे दुर्लक्ष होते. व्यवहारात वापरल्या जाणा-या बोलींच्या नैसर्गिक परिवर्तनाच्या आड लिपिबद्ध ग्रांथिक भाषा येऊ शकत नाही. बोलल्या जाणाऱ्या भाषेचे धडे मूल घेते. ग्रंथांचे वाचन हे पुढे कृत्रिम, वाड्मयीन शैली तयार करण्यासाठी उपयोगी पडते. पुस्तके वाचून कोणी आपल्या मातृभाषेचे स्वरूप बदलत नाही अथवा बदलणार नाही. भाषा ही इतकी आत्मसात झालेली सवय आहे की, विचार करून अमुक पध्दतीने बोलावे, असे म्हटले तरी ते साधणार नाही. अशा रितीने नकळत वापरही गेल्यामुळे तिचे स्वरूप लेखनाप्रमाणे अखडले जात नाही. ते सारखे बदलत असते. बाह्यस्वरूप आणि आशय या दोन्ही अंगांनी तिचे परिवर्तन होत असते."

केवळ लिखित भाषेचे ज्ञान व्यवहारात उपयोगी पडणार नाही. तर व्यवहारात उपयोगात आणली जाणारी बोली हे काम प्रभावीपणे करू शकेल, नवे विचार आणि अनुभव हे आता काही वर्गापुरते मर्यादित राहिलेले नाहीत. त्यामुळे त्या त्या वर्गाचे अनुभव शब्दबद्ध करताना त्या-त्या वर्गाची बोली साहित्यात येणे अपरिहार्य बनले आहे.

साहित्याची भाषा व्याकरणापलिकडे अर्थाधिक्य व्यक्त करत असते. त्याचबरोबर अर्थव्यक्तीही करते. साहित्याच्या भाषेचे विशेष म्हणजे ती अनपेक्षित अर्थव्यक्ती करते. व्यवहाराच्या भाषेत शब्द, शब्दांचे व्याकरण, शब्दक्रम, वाक्यरचना नेहमी अपेक्षित पध्दतीने कार्य करित असतात. ह्या प्रमाणकांची कमी अधिक मर्यादित मोडतोड साहित्यिक भाषेत केलेली असते. नियमोल्लंघन हा शैलीच्या अभ्यासाचा एक भाग असतो. भाषा सततच्या वापरामुळे बेचव, बोथट होत असते. साहित्याच्या भाषेमध्येही एकसारख्या वापरामुळे भाषिक रुपांना नेहमीच गुळगुळीतपणा येत असतो. 'निळेजांभळे' रंग, 'मोरपंखी' डोळे, 'गुलाबी' गाल, 'कोवळी उन्ह' अशा रूपांमधले नावीन्य नाहिशे होते. आणि त्यांच्या पिष्टोक्ती तयार होतात. त्यामुळे अनुभव कितीही नविन असला तरी अशा जुनाट भाषिक रूपांनी तो संपूर्ण कंगो-यांसह ताजेपणा कायम ठेवून कधीही व्यक्त होत नाही. त्यामुळे भाषिक रूपांना नविन अर्थच्छटा प्राप्त करून देण्यासाठी रुढ झालेली प्रमाणके मोडणे आवश्यक ठरते.

पुढे दिलेल्या काही मुद्दांवरून बोलभाषा आणि साहित्याची भाषा यातील भेद अधिक स्पष्ट होऊ शकेल.

- 1) व्यवहारातील बोलभाषा खूपच मर्यादित अर्थाने वापरली जाते. हा अर्थ एकेरी व व्यवहारापुरता असतो. बोलणाऱ्याच्या मनातील भाव ऐकणाऱ्याला कळला की, व्यवहारभाषेचे कार्य संपते पण साहित्याच्या भाषेला अनेक अर्थ असतात. ते केवळ सांगणे नसते तर सूचित केला जाणारा अर्थ प्रधान असतो.
- 2) व्यवहारातील भाषा हे विनिमयाचे एक साधन म्हणून कार्य करते; तर साहित्याची भाषा हे माध्यम म्हणून वापरली जाते.

- 3) वाच्यार्थ किंवा व्यक्त केला जाणारा पहिला अर्थ हे व्यवहाराच्या भाषेचे प्रमुख लक्षण असते. क्वचित प्रमाणात दुसरा अर्थ स्वीकारला जातो. उदा. गोड आंबा म्हणजे अमृतच किंवा तो मुलगा गाढवच आहे इ. अशा नित्याच्या विधानात लक्षार्थ घेतला जातो ; पण त्याचे प्रमाण अत्यल्प असते. साहित्याच्या भाषेत मात्र अनेक प्रकारे अर्थ व्यक्त केला जातो त्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे :-

लक्षार्थ:-

लक्षणाने सूचित केलेला अर्थ साहित्यात महत्वाचा असतो. काव्यप्रमाणे गद्यातही अर्थ व्यक्त करण्याची शक्ती असते. 'मी लाल पडत नाही इतका काळा आहे' हे नेमाडे यांच्या 'कोसला' कादंबरीतील पांडुरंग सांगवीकर या पात्राच्या मुखातील स्वतःबद्दलचे विधान खूपच सूचक आहे. कथा कादंबरीतील नायक हा गोरा गोमटा, पराक्रम गाजवणारा, लोभस असावा ही इंग्रजी कल्पना. पण पांडुरंग हा काळा आहे. तो भारतीय सामान्यांच्या प्रतिनिधी, कष्टकरी कुटुंबातील पण अतिशय संवेदनशील आहे. त्याची नाळ भारतीय परंपरेतील नायक राम, कृष्ण यांच्या काळेपणाशी अधिक जुळते. त्यामुळे वरील विधान केवळ विनोदनिर्मितीसाठी येत नाही. तर ते देशी नायकाची संकल्पनाच सूचित करते.

शिवाय साहित्याची भाषा रूपक, प्रतीमा आणि मिथके / प्राक्कथा यांच्या माध्यमातूनही अर्थ व्यक्त करते. त्यांच्या विवेचनांतूनही व्यवहारभाषा आणि साहित्यभाषा यांतील भेद स्पष्ट होईल.

1) रूपक :-

भाषेच्या एका खास प्रवाही अर्थयोजनेच्या वृत्तीला रूपक प्रक्रिया म्हटले जाते. एका वस्तुचे गुणधर्म किंवा स्वरूप दुस-या वस्तूशी जोडले की रूपक निर्मिती होते. व्यवहारभाषेत सामान्य लोक मोठ्या प्रमाणावर रूपकांचा वापर करतात. 'ऊन मी म्हणत होते, 'तो गाढव आहे.' 'विमानाचे पंख', 'खुर्चीचे पाय', ही नेहमीच्या बोलण्यातील रूपके होय. शब्द आणि त्यांचे आशय आता किती विस्तृत अंतर असते आणि त्यांच्या गुणधर्मांचे परस्परंशी किती समृद्ध साहचर्य निर्माण करता येणे शक्य आहे, हे रूपकांवरून लक्षात येते. काही रूपकांमध्ये ऐंद्रिय संवेदनाचे अनाकलनिय संघटन नेहमी प्रतीत होते. आणि अर्थाचे बहुरंगी पदरी प्रदोषित होत असतात. धार्मिक काव्यामध्ये रूपकांद्वारे परमेश्वराचे अचेतन वस्तूशी प्रकृतीचे पुरुषांशी, जीवांचे सृष्टीशी, नानात-हानी संबंध व्यक्त केलेले दिसतात. त्यामुळे अर्थ व्यक्त करण्याची रूपक ही मानवी संदेशवहनातली एक वेगळी योजना मानली जाते.

2) प्रतीक :-

प्रतीकांची निर्मिती ही मानवी मनाची सतत चालणारी नैसर्गिक क्रिया समजली जाते. चिन्ह आणि त्याचा अर्थ हे व्दैत प्रतीकांमध्ये उघडपणे गृहीत धरलेले असते. रूपक आणि प्रतिमा यांना प्रातिनिधीक स्वरूपात देण्याकडे प्रतीकांचा कल असतो. आधुनिक काळात प्रतीकांचे खासगीकरण करण्याकडे कवींचा कल दिसतो. जुन्या मराठीत प्रतीकांचे सामाजिक, पंथिय स्वरूप असेल. निरनिराळ्या सामाजिक क्षेत्रांमधून प्रतीके शोधण्याची वृत्ती आधुनिक काळात प्रबळ आहे. बा.सी.मर्ढेकरांची औद्योगिक क्षेत्रातील प्रतीके, व्यंकटेश माडगूळकरांची वन्य सृष्टीतील प्रतीके, अरुण कोलटकरांची अचेतन सृष्टीतील प्रतीके किंवा महानोरांची रानातील प्रतीके विशिष्ट क्षेत्रातल्या दृष्य किंवा श्राव्य संवेदनांचा दबाव साहित्यभाषेवर आणताना दिसतात. ख्रिस्ती धर्माचा क्रुस, मराठ्यांचा भगवा झेंडा ही प्रतीके पारंपारीक ठरली आहेत. तर अजिंठा, वेरूळ या आपल्या प्राचीन शिल्प कलेत व चित्रकलेत धार्मिक प्रतीकांनी विशिष्ट भावभावना दर्शविल्या आहेत.

3) प्रतिमा :-

संवेदना प्रकट करण्याची प्रतिमासृष्टी ही आणखी एक भाषिक योजना आहे. रंग, रूप, वास, चव, नाद या संवेदनांची पुनर्निर्मिती करण्याचे हे परिणामकारी साधन ठरते. प्रतिमांची निर्मिती बोधनक्रियेच्या म्हणजे भाषेच्या अंतःस्तराच्या सर्वात सुरुवातीच्या मनःस्थितीत होते. प्रतिमा ही संज्ञा सामान्यतः अनेकवचनी वापरावी लागते. कारण एक प्रतिमा विशिष्ट संवेदना प्रकट करण्यास बहुधा असमर्थ ठरते. तुकारामांच्या कवितेत अशी प्रतिमासृष्टी छित्री आणि मूर्ती, चंदन आणि त्याचा वास, सोने आणि त्याचा कस, पाईक आणि त्याचे धेंये, हिरा आणि ऐरण, खरे आणि खोटे माप इ. द्वारे नैतिक अदळपणा, आत्मनिष्ठा म्हणून वापरली आहे.

4) प्राक्कथा / मिथके :-

ही संज्ञा पौराणिक, धार्मिक, लोकविद्या अशा प्राचीन कहाण्यांसाठी म्हणजे परंपरेने सार्वत्रिक करून टाकलेल्या कथांच्या घाटासाठी वापरली जाते. प्राक्कथांचे प्रत्येक संस्कृतीत फार मोठे स्थान असून त्यांना वैश्विक स्थानही सहजासहजी प्राप्त होते. त्या त्या काळात प्रतित होणाऱ्या जीवनाच्या विराट स्वरूपाची सुसंगती लावणे, त्याला गोष्टीरूपाने भाषेत व्यक्त करणे, आकार आणि अर्थ मिळवून देणे ही प्रक्रिया लेखक प्राक्कथांच्या पध्दतीने पार पाडत असतात. यमू, सिंधू, चिमणराव, शाम, गणपत

वाणी या नव्या प्राक्कथा पूर्वीइतक्याच काव्यात्मक रुपकीय पध्दतीने जनमानसात प्रस्थापित होताना दिसतात. रुपकांच्या मार्फत कोणताही इतिहास चिरंतन करण्याचे प्राक्कथा हे एक नैतिक व सौंदर्यशील साधन होते. काव्य आणि धर्म यांचा -हास समाजातील गुढवाद कमी करतो. पण त्या प्रमाणे अशा प्रक्कथांची गरजही राहिल यात शंका नाही.

संदर्भ:-

1. भाषा आणि संस्कृती, नारायण गोविंद कालेलकर, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, दुसरी आवृत्ती डिसेंबर 1982
2. साहित्याची भाषा, भालचंद्र नेमाडे, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, तीसरी आवृत्ती 2005
3. भाषा व भाषाशास्त्र, श्री.ग. गजेंद्र गडकर, व्हिनस प्रकाशन, पुणे, पुनर्मुद्रण, जुलै 2012